

Marek Osiewicz

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Wtórna nosowość antycypacyjna w *Księgach o gospodarstwie* Piotra Krescentyna z 1549 roku

Niniejszy artykuł stanowi kontynuację badań nad zróżnicowaniem zakresu wariantywności graficznej i językowej poświadczonej w *Księgach o gospodarstwie* Piotra Krescentyna z 1549 roku (dalej skrót: *Księgi*). Szczegółowe informacje dotyczące założeń metodologicznych tego cyklu analiz wraz z charakterystyką jej podstawy materiałowej zaprezentowano już w innych publikacjach na ten temat¹. Tutaj zostaną one przedstawione w sposób skrótowy, umożliwiając zapoznanie się z wynikami przeprowadzonej analizy bez sięgania do innych tekstów.

Księgi o gospodarstwie to polskie tłumaczenie dzieła *Opus ruralium commodorum libri XII*, napisanego przed 1300 rokiem przez bolońskiego lekarza i botanika, Petrusa de Crescentiis². Podstawą niniejszej analizy jest pierwsza edycja *Ksiąg* wydana przez Helenę Unglerową w 1549 roku³ (dalej skrót:

¹ Zwłaszcza w książce: M. Osiewicz, *Wariantywność graficzna „Ksiąg o gospodarstwie” Piotra Krescentyna z 1549 roku. Studium przypadku*, Poznań 2013, s. 13–56, a także w artykułach: idem, *Wpływ zecera na ukształtowanie graficzno-językowe tekstu drukowanego. Uwagi wstępne do analizy „Ksiąg o gospodarstwie” z 1549 r.*, „LingVaria” 2012, t. 2 (14), s. 65–68; idem, *Oboczność mię cię się // mie cie sie w „Księgach o gospodarstwie” Piotra Krescentyna z 1549 roku*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 2013, t. 20 (40), z. 1, s. 127–131; idem, *Zróżnicowanie ekstensji tekstowej fonetycznych form obocznych w „Księgach o gospodarstwie” Piotra Krescentyna z 1549 roku*, „Poznańskie Studia Polonistyczne 2014, t. 21 (41), z. 1, s. 75–94.

² Zob. *Drukarze dawnej Polski. Od XV do XVIII wieku*, t. 1: *Małopolska, cz. 1: Wiek XV–XVI*, red. A. Kawecka-Gryczowa, Wrocław 1983, s. 314; W.R. Rzepka, W. Wydra *Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543*, Wrocław 1984, s. 375–376.

³ Pełny tytuł dzieła w tej edycji ma postać: *Piotra Krescentyna Księgi o gospodarstwie, y o opatrzieniu rozmnożenia rozlicznych pożytkow, każdemu stanowi potrzebne*. Korzystano z mikro-

Cresc). Druga, będąca przedrukiem pierwszej, ukazała się 22 lata później, w 1571 roku, w krakowskiej drukarni Stanisława Szarfenbergera⁴. Autor polskiego tłumaczenia dzieła pozostaje nieznany; obecnie przypuszcza się, że był nim Andrzej Glaber z Kobyлина⁵ – nie jest to jednak teza dostatecznie udowodniona⁶. Tekst Unglerowej edycji *Książ* odznacza się pewną szczególną właściwością – zarówno badania typograficzne zabytku⁷, jak i analizy grafoznawcze i językoznawcze⁸ wykazały, że nie jest on jednolity. Porównanie przez Kazimierza Piekarskiego rysunku liter w całym tekście wykazało, że część tekstu od skłładki A do skłładki Q złożona została z wykorzystaniem materiału stosowanego w drukarni Unglerowej około 1538 roku. Pozostałe skłładki (początkowe: ze stroną tytułową, wstępem i rejestrem oraz skłładki R–Ii) – dopiero po około dziesięciu latach, w 1548 lub 1549 roku⁹. Na poziomie pisowni i fonetyki zabytku dyferencjacja ta przedstawia obraz jeszcze bardziej skomplikowany. W wyniku analizy tych poziomów tekstu okazało się, że granic występowania poszczególnych zjawisk graficznych i fonetycznych jest o wiele więcej, a lokalizacja części z nich jest zbieżna. Fakt ten związano z organizacją pracy

filmu egzemplarza będącego w posiadaniu Biblioteki Kórnickiej (sygn. oryginału: Cim.F.4078; sygn. mikrofilmu: Mf 4935; kopia tego egzemplarza dostępna jest również w wersji cyfrowej na stronach Wielkopolskiej Biblioteki Cyfrowej, identyfikator zasobu: oai:www.wbc.poznan.pl:45451). Kopia tekstu jest też udostępniona w cyfrowych zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego (sygnatura oryginału: Sd.612.417; identyfikator zasobu: oai:ebuw.uw.edu.pl:107583), w domenie publicznej biblioteki Polona (sygnatura: SD XVI.F.210) oraz w zbiorach Jagiellońskiej Biblioteki Cyfrowej (sygnatura oryginału: BJ St. Dr. Cim. 8143; identyfikator zasobu: oai:jbc.bj.uj.edu.pl:204970).

⁴ Pod zmienionym tytułem: *O pomnożeniu y rozkrzewieniu wszelákich Pożytkow, Książ Dwoienaście: Ludziom Stanu kázdego, którzyby się wczćiwym Gospodarstwem bawili, wielce potrzebne á pożyteczne. Teraz ná wielu mieścach z niemáłą pilnością poprawione á rozszerzone, y znowu drukowáne*. Kopia tekstu została udostępniona na stronie Zachodniopomorskiej Biblioteki Cyfrowej (sygnatura oryginału: XVI.1078.II; identyfikator zasobu: oai:zbc.ksiaznica.szczecin.pl:927).

⁵ A. Pankowicz, *Najstarszy polski druk z zakresu gospodarstwa wiejskiego (Piotr Krescentyn, „Księgi o gospodarstwie...” Kraków 1549 r.)*, „Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej w Krakowie. Historia Rolnictwa” 150, z. 4, 1979, s. 47–63; *Drukarze dawnej polski*, s. 314. Zob. też M. Karplukówna, *Regionalizmy w języku Andrzeja Cervusa z Tucholi*, Wrocław 1971, s. 39. Wcześniej w osobie tłumacza upatrywano Andrzeja Trzecieckiego starszego (S. Bąk, *Wstęp*, w: A. Trzeciecki, *Pisma polskie*, BPP seria P, nr 9, cz. 1, Wrocław 1961, s. 43; S. Hrabec, F. Peplowski, *Wiadomości o autorach i dziełach cytowanych w Słowniku Lindego*, Warszawa 1963, s. 48).

⁶ Zob. M. Osiewicz, *Wariantywność graficzna...*, s. 42–44.

⁷ K. Piekarski, *Miscellanea bibliograficzne*, „Przegląd Biblioteczny” 1930, z. 4, s. 424.

⁸ Zob. przyp. 1.

⁹ K. Piekarski, op.cit., s. 424.

zespołu zecerskiego formującego obszerny tekst *Ksiąg*¹⁰, dokładniej: z podziałem tekstu na fragmenty opracowywane przez różnych zecerów (lub zespoły zecerskie). Tym samym zwrócono uwagę na fakt, że część zjawisk graficznych i fonetycznych poświadczonych w *Cresc* może pochodzić od zecerów¹¹. Taki wpływ zecera na pisowniane i językowe ukształtowanie tekstu drukowanego był dotąd w sferze przypuszczeń¹². Szereg analiz poświęconych tekstowej dyferencjacji zjawisk graficznych i fonetycznych w *Cresc* skupił się więc w dużej mierze na próbach udowodnienia, że jej bezpośrednią przyczyną była działalność składacza¹³. Za przesłankę świadczącą o odzeczerskiej genezie danego zjawiska graficznego czy językowego przyjęto zbieżność granicy lub granic jego występowania z drukarską, niepokrywającą się z podziałem treściowym delimitacją tekstu na składki. Uznano bowiem, że miejsce, w którym kończy się składka (ale nie rozdział), jest z punktu widzenia podstawy rękopiśmiennej druku przypadkowe, niemożliwe do przewidzenia; zatem jedynymi osobami, które mogły za taką zbieżność odpowiadać, byli zecerzy¹⁴.

¹⁰ Tekst *Ksiąg* składa się z 183 892 wyrazów, zatem – według klasyfikacji objętościowej tekstów XVI-wiecznych zaproponowanej przez Władysława Kuraszkiewicza – należy do tekstów najdłuższych, tj. powyżej 100 000 wyrazów (W. Kuraszkiewicz, *Uwagi o statystyce w „Słowniku”*, w: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa et al., t. 1: *A – Bany*, Wrocław 1966, s. XIV–XXV; por. też M. Osiewicz, *Analiza kwantytatywno-porównawcza słownictwa „Ksiąg o gospodarstwie” Piotra Krescentyna (1549)*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 2012, 19 (39), z. 1, s. 69).

¹¹ M. Osiewicz, *Wariantywność graficzna...*, s. 33–38; idem, *Oboczność „mie cie sie”...*, s. 128–129; idem, *Wpływ zecera*, s. 67–68.

¹² Por. T. Lisowski, *Polszczyzna początku XVI wieku. Problemy wariantywności i normalizacji fonetyki i fleksji*, Poznań 1999, s. 13–14; idem, *Grafia druków polskich z lat 1521–1522. Problemy wariantywności i normalizacji*, Poznań 2001, s. 11; J. Migdał, *O języku Andrzeja Glabera z Kobyłina. Studium normalizacji polszczyzny wczesnorennesansowej*, Poznań 1999, s. 17–18; eadem, *Glaberowskie korektywy gramatyczne w „Żołtarzu” Walentego Wróbla*, „Studia Polonistyczne” 16/17, 1991, s. 71–91; P. Zwoliński, *Uwagi o języku Marcina Bielskiego*, w: *Odrodzenie w Polsce. T. III. Historia języka. Część pierwsza*, red. M.R. Mayenowa, Z. Klemensiewicz, Warszawa 1960, s. 61–106; W. Książek-Bryłowa, *Uwarunkowania społeczne normy językowej w XVI wieku*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 1986, s. 141–142; S. Urbańczyk, *Rola wielkich pisarzy złotego wieku na tle innych czynników kształtujących normy języka literackiego*, w: idem, *Szkice z dziejów języka polskiego*, Warszawa 1968, s. 155–186; A. Luto-Kamińska, *Polska wersja przekładowa „Ex P. Terentii comediis Latinnissimae colloquiorum formulae...” Mateusza z Kęt. Studium języka autora na tle polszczyzny XVI wieku*, Warszawa 2010, s. 20, 94, 100, 103, 227–228.

¹³ Zob. M. Osiewicz, *Wariantywność graficzna...*, s. 325–352, 399–406; idem, *Oboczność „mie cie sie”...*, s. 144; idem, *Zróźnicowanie ekstensj*, s. 75–94.

¹⁴ M. Osiewicz, *Wariantywność graficzna...*, s. 33–38. Zob. też idem, *Oboczność „mie cie sie”...*, s. 129; idem, *Zróźnicowanie ekstensj* s. s. 76–77.

Niniejszy artykuł dotyczy zjawiska oznaczania wtórnej nosowości antycypacyjnej. Przeanalizowany zostanie ogólny udział form z oznaczoną nosowością w zapisach kontekstów fonetycznych typu samogłoska ustna + spółgłoska nosowa w tekście. Zgodnie z przyjętymi założeniami, wynikającymi z ujawnionych już szczególnych właściwości tekstu *Ksiąg*, główny zrąb analizy dotyczyć będzie zjawiska tekstowego ograniczenia występowania omawianych realizacji graficznych i zbieżności jego granic z odzeczorską delimitacją zabytku. Wyniki ujawnionych w toku analizy stanów obocznościowych odniesione zostaną do stanów poświadczanych w innych tekstach XVI-wiecznych. Analiza będzie miała charakter frekwencyjny: w tym celu wykorzystano stosowaną do badań nad zjawiskiem wariantywności graficznej i językowej odsetkową segmentację procesu normalizacyjnego (w swej istocie polegającego na ograniczaniu wariantywności). Zastosowano założenia Ireny Bajerowej¹⁵, zmodyfikowane przez Wojciecha R. Rzepkę¹⁶, w myśl których o pełnej normalizacji wariantu (dalej skrót: PN) można mówić wtedy, gdy osiągnie on próg 95% użycia; wariant osiągający pułap 75–94% użycia charakteryzuje normalizacja niepełna (dalej skrót: NN). Według Rzepki proces normalizacyjny rozpoczyna się jeszcze wcześniej – od momentu przekroczenia przez wariant progu tzw. średniej rozwojowej, czyli 50% użycia; etap ten określa się jako wstępną normalizację¹⁷ (dalej skrót: WN).

1. Wtórna nosowość antycypacyjna – stan badań

Oznaczanie nosowości samogłoski etymologicznie ustnej w pozycji przed spółgłoską nosową jest zjawiskiem stosunkowo dawnym – poświadczają je już teksty XIV-wieczne¹⁸. Najwięcej zapisów tego typu występuje jednak w tekstach XVI-¹⁹ i XVII-wiecznych²⁰. Zdaniem Krystyny Siekierskiej w XVII wieku centrum skupiającym największe nasilenie wtórnej nosowości antycypacyjnej było Mazowsze²¹; autorzy zbiorowego opracowania *Polszczyzna XVII wieku*.

¹⁵ I. Bajerowa, *Zmiany fleksji zaimków w XIX-wiecznej polszczyźnie ogólnej (normalizacja i przekształcenia normy)*, „Język Polski” 1980, s. 110–111.

¹⁶ W.R. Rzepka, *Demorfologizacja rodzaju w liczbie mnogiej rzeczowników w polszczyźnie XVI–XVIII wieku*, Poznań 1985, s. 18–19.

¹⁷ Choć w literaturze przedmiotu zgodnie uznaje się, że wariantami znormalizowanymi są wyłącznie warianty osiągające pułap normalizacji niepełnej i pełnej (czyli od 75–100%) – zob. T. Lisowski, *Polszczyzna początku XVI wieku*, s. 277–290; J. Migdał, *O języku Andrzeja Glabera z Kobyłina*, s. 203–217; M. Osiewicz, *Wariantywność leksemów*, s. 97–110.

¹⁸ J. Łoś, *Gramatyka polska. Część I. Głosownia historyczna*, Lwów 1922, s. 59.

¹⁹ Z. Stieber, *Rozwój fonologiczny języka polskiego*, Warszawa 1962, s. 35.

²⁰ *Polszczyzna XVII wieku. Stan i przeobrażenia. Praca zbiorowa pod redakcją Danuty Ostaszewskiej*, Katowice 2002, s. 50–51.

²¹ K. Siekierska, *Wtórna nosowość antycypacyjna w języku polskim (na przykładzie niektórych pisarzy XVII wieku)*, „Prace Filologiczne” 1969, s. 38.

Stan i przeobrażenia twierdzą jednak, że taka jest tylko proveniencja tych form – rzeczywiście pojawiają się one w XIV wieku w tekstach północnopolskich, ale w następnym wiekach mają już zdecydowanie szerszy zasięg geograficzny (w XVII wieku przede wszystkim Wielkopolska i Małopolska, również Pomorze i Mazowsze)²². Siekierska genezę zjawiska wiąże z najważniejszymi zmianami zachodzącymi w systemie samogłosek nosowych od XV do XVII wieku – w tym przejściowym okresie pozycja samogłoski przed spółgłoską nosową była wyjątkowo podatna artykulacyjnie na nazalizację. Tę fonetyczną potencjalność w wielu przypadkach zwiększały również inne czynniki, jak np. pozycja między dwiema spółgłoskami nosowymi (por. *mąm, nąm, imięniem, upewniąm*), między spółgłoską wargową a nosową (por. *wąm, więm, dbąm, bowięm*) lub też ścieśnienie samogłoski (por. *mąm, nąm, sąm, dąm*). Ten sposób artykulacji mógł się z biegiem czasu leksykalizować, zwłaszcza w przypadku wyrazów bardzo często występujących w tekstach (np. *ziemia, pieniądze, sąm, pąn, bowięm*). Spetryfikowaniu ulegać mogły również pewne cząstki morfologiczne z oznaczoną wtórną nosowością, jak np. sufiks *-enie* lub cząstki wyrazów o podobnym brzmieniu (np. *odzięnie, po ramieniu, zbawienie, płomięniem, jelęni, pokoleńniem*)²³. Zwyczaj oznaczania nosowości antycypacyjnej trwał w języku literackim dość długo, spotykany jest bowiem sporadycznie nawet w drukach z drugiej połowy XVIII wieku²⁴, choć zdaniem Ireny Bajerowej po XVII wieku był to już raczej zanikający zwyczaj ortograficzny niż realnie istniejące zjawisko fonetyczne (artykulacyjne)²⁵. W gwarach wtórna nosowość antycypacyjna obecna jest do dziś, szczególnie często występuje na Kurpiach, w gwarach kaszubskich i wymarłych już słowińskich oraz na Mazowszu²⁶.

Osobną kwestią jest interpretacja zjawiska oznaczania nosowości etymologicznie ustnych samogłosek w pozycji przed spółgłoskami nosowymi. Zdecydowana większość badaczy uznaje, że należy je traktować jako świadectwo zjawiska fonetycznego – znalizowanej artykulacji samogłosek [e] i [a] w omawianej pozycji²⁷. Odmienne zapisy te interpretuje – nie argumentując – Stanisław Rospond, który w swojej pracy poświęconej tekstom XVI-wiecznym

²² *Polszczyzna XVII wieku...*, s. 50–51.

²³ *Ibidem*, s. 39–40.

²⁴ *Ibidem*, s. 40. Zob. też I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku*, Wrocław 1964, s. 30.

²⁵ I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu*, s. 30.

²⁶ K. Siekierska, *op.cit.*, s. 37–38.

²⁷ Zob. *Ibidem*; I. Bajerowa, *Kształtowanie się systemu...*, s. 30; Z. Stieber, *op.cit.*, s. 35; Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Splawiński, S. Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1981, s. 95; *Polszczyzna XVII wieku...*, s. 50–51; M. Osiewicz, *Oddziaływanie spółgłosek nosowych na poprzedzające je samogłoski w listach polskich z lat 1525–1550*, „Slavia Occidentalis” 2008, s. 85–89.

(Jana Seklucjana, Stanisława Murzynowskiego, Jana Sandeckiego-Maleckiego i Grzegorza Orszaka) zjawisko to omówił w części poświęconej grafice i ortografii²⁸. Na problem spojrzeć należy z szerszej perspektywy. Z ustaleń współczesnej fonetyki wynika, że zjawisko asymilacyjnej nazalizacji samogłosek ustnych w pozycji przed spółgłoskami nosowymi jest powszechne w wielu językach, także w polskim (np. ang. *sing* [sɪŋ], pol. *tam* [tãm], *sen* [sɛ̃n], *koń* [kõ̃ń], *wina* [vĩna])²⁹. Można zatem przyjąć, że również w dobie staro- i średniopolskiej każda samogłoska ustna w pozycji przed spółgłoską nosową realizowana była z rezonansem nosowym. Ponieważ ówczesna pisownia potrafiła wyróżniać wyłącznie nosowe [ɛ̃] i [ã] (były to różnego rodzaju oznaczenia – „ę”, „ą”, „em”, „en”, „em̃”, „em̄”, „am”, „an”, „am̃”, „añ” – etymologicznych głosek nosowych [*ɛ̃], [*ɶ̃]), w omawianej pozycji zjawisko wtórnej nosowości mogło być graficznie oddane tylko w odniesieniu do samogłosek etymologicznie ustnych [e] i [a]. W tym kontekście zjawisko oznaczania nosowości antycypacyjnej interpretować należy jako fakt graficzny – jest ono, oczywiście, śladem wymowy (bez niej nie byłoby oznaczania), ale nie stanowi opozycji do braku zapisu nosowości w tej pozycji. Fakt niekonsekwentnego zaznaczania nosowości asymilacyjnej wiązać należy zapewne z kilkoma czynnikami: z jej niefonologicznym statusem (jest to zjawisko uzależnione kontekstowo), z prawdopodobnie zróżnicowanym stopniem nazalizacji głosek ustnych w tym położeniu (być może, jak twierdzi Siekierska, wzmacnianym długością samogłoski lub dodatkowym perseweracyjnym oddziaływaniem spółgłoski nosowej³⁰), czy wreszcie z niestabilnością samogłosek ustnych w tej pozycji, a także z żywymi wówczas przekształceniami etymologicznych samogłosek nosowych (zarówno w zakresie ich wartości ustnej, jak i rezonansu nosowego).

2. Oznaczanie wtórnej nosowości w *Cresc* – zestawienie ogólne

W *Księgach* wtórna nosowość antycypacyjna samogłosek [e] oraz [a]³¹ poświadczona została 205 razy, co stanowi 1% wszystkich poświadczeń tego kontekstu fonetycznego (bez oznaczenia nosowości: 17 568 razy). Omawiane

²⁸ S. Rospond, *Studia nad językiem polskim XVI wieku (Jan Seklucjan, Stanisław Murzynowski, Jan Sandeck-Malecki, Grzegorz Orszak)*, Wrocław 1949, s. 89, 90.

²⁹ *Nazalizacja* [hasło], w: *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański, Wrocław 1993, s. 353; por. też D. Ostaszewska, J. Tambor, *Fonetyka i fonologia współczesnego języka polskiego*, Warszawa 2000, s. 36.

³⁰ K. Siekierska, op.cit., s. 37–38.

³¹ Wzięto pod uwagę wyłącznie zapisy „ę” i „ą” w pozycji wewnątrzwyrazowej przed spółgłoskami nosowymi – zapisy tego typu w pozycji międzywyrazowej wystąpiły tylko trzy razy (*ą na ‘a na’ 20, takowę niemaią 47, wyprę na wiosnę 96*), w dodatku w części tekstu, w której w innych pozycjach oznaczenia nosowości etymologicznych samogłosek ustnych nie zostały

zjawisko dotyczy przede wszystkim oznaczeń połączeń samogłoski [e] ze spółgłoskami nosowymi (zob. tabela 1): nosowość samogłoski [e] oznaczona została 198 razy (2% // „e” 9519 razy, 98%), nosowość samogłoski [a] zaznaczono tylko 7 razy (0,09% // „a” 8049, 99,91%). W przypadku samogłoski [e] odsetek oznaczeń nosowości jest wyższy w pozycji przed spółgłoskami nosowymi wargowymi [m] i [m̥] (dalej skrót: *M*) (154 razy, 3%) niż przed spółgłoskami językowymi [n] i [n̥] (dalej skrót: *N*) (44 razy, 1%). Frekwencja oznaczeń nosowości etymologicznej samogłoski [a] jest w obu pozycjach (przed *M* i przed *N*) zbliżona (+*M* – 3 razy, 0,1%; +*N* – 4 razy, 0,08%).

Tabela 1. Oznaczanie wtórnej nosowości – *Cresc*

pozycja	„e”	„e”	„a”	„a”
+ <i>N</i>	44 (1%)	4168 (99%)	4 (0,08%)	5175 (99,92%)
+ <i>M</i>	154 (3%)	5351 (97%)	3 (0,1%)	2874 (99,9%)
razem	198 (2%)	9519 (98%)	7 (0,09%)	8049 (99,91%)

Przykłady:

„e”

+*N* *iedę*n 486, 492, 493, 494, 500, 501 (2 razy), 506, 518, 519, *kamię*nistym 448, *tę*n 423, 428, 434, 437, 444, 455 (2 razy), 460, 480, 494 (4 razy), 495, 500 (2 razy), 501 (2 razy), 511 (2 razy), 517, 518, 522, 524, *Tę*n 469, *tę*nże 449, 504, *Tę*nże 504, *thę*n 437, 449, 493, *wę*n 492, *wię*znięcia 529;

+*M* <ow>*fę*m 482, *bowię*m 655, *brzo*fęm 455, *brzuchę*m 515, 523, *cino*bręm 505, *czaf*fęm 445, *czukrę*m 428, *cza*fęm 467, 506, 511, 515, 523, 525, 530, 530, *czopę*m 475, *czukrę*m 493, *dachę*m 423, *drzewę*m 487, 500, 504, *fuff*fęm 430, *gniewę*m 515, *gnoię*m 460, 479, 480, 487, 497, 504, *gornę*m 524, *gwałtę*m 531, *hanyżę*m 466, *kołę*m 432, 448, *lekarstwę*m 531, *mchę*m 432, 481, *miodę*m 445, 523, *murę*m 498, *nozę*m 493, 504, *obyczaię*m 524, 455, 479, 480 (2 razy), 486, 487, 489, 493, 494 (2 razy), 497, 499, 500, 501, 505, 526, *octę*m 436, 445, 470, *och*thęm 436, 496, *ocz*tęm 449, 463, 524 (2 razy), 681, *o*cztęm 466, *ognię*m 495, *ogonę*m 522, *oleię*m 515, *owf*fęm 475, *owfz*fęm 459, 463, 478, 483, 483, 492, 501, 516, 525, 529, *palę*m 448, *parkanę*m 490, *piżmę*m 500, 504, *plątę*m 516, 488, *plotę*m 499, *plotn*ęm 531, *poklatę*m 489, *poko*fęm 463, *popio*lęm

poświadczane, a w której częstym zjawiskiem jest zastępowanie liter „e” i „a” literami „e” i „a” w pozycji innej niż przed spółgłoskami nosowymi.

481, *powrozęm* 488, 516, *prochęm* 524 (2 razy), *przekopęm* 488, *razęm* 457, 472, *rodęm* 511, *rofołęm* 471, *rzędęm* 430, 488, 497, 497, 500, *fidłęm* R7v, *fiodłęm* 518, *siropęm* 493, *społęm* 438, 438, 492 (2 razy), 498 (2 razy), 500, 504, 504, 506, *fuknęm* 486, *fwidręm* 435, 500, *fzydłęm* 506, *winęm* 444, *walęm* 490, *wapnęm* 430, 524, *waręm* 486, *Więzęm* 455, *winęm* 489, 493, 523, 526, 531, *wirzchęm* 451, *względęm* 485, *zarazęm* 480, 517, 518, *zięmie* 45, 69, *zięmie* 626, 628, *zwyčiaięm* 519, *żelazęm* 404, 467, 523 (2 razy), 524;

„ą”

+N *dębiąnki* 363, *zaftąnowiona* 406, *obkłądnia* 409, *dębiąnkami* 462;

+M *by [...]* *łąmały fie* 375, *fie [...]* *łąmały* 435, *fie złąmie* 435.

3. Oznaczanie wtórnej nosowości w *Cresc* – dystrybucja składkowa i szpaltowa

Dystrybucja tekstowa omawianego zjawiska nie jest równomierna. Oznaczanie nosowości etymologicznie ustnych samogłosek [e] i [a] w pozycji przed spółgłoską nosową dotyczy głównie *Cresc*₂ – w *Cresc*₁ zjawisko to jest sporadyczne: 4 razy – „ę” 2 razy (0,07%), tylko przed *M*; „ą” 2 razy (0,05%; +*N* 1 raz, +*M* 1 raz). W *Cresc*₂ nosowość [e] oznaczono 196 razy (4%), znacznie częściej przed *M* (152 razy, 6%) niż przed *N* (44 razy, 2%), w przypadku [a] zjawisko to wystąpiło 5 razy (0,1%) – przed *N* 3 razy (0,1%), przed *M* 2 razy (0,1%) (zob. tabela 2). Część form zlokalizowanych w *Cresc*₁ to prawdopodobnie błędy – tak interpretować należy poświadczenia wariantu „ę” +*M* w dwóch sąsiadujących ze sobą składkach B i C; w obu przypadkach jest to jednokrotny zapis *zięmie* (szp. 45 i 69). Z uwagi na lokalizacyjne odosobnienie, a także cechy graficzne zapisu formy, w jakich zostały poświadczone, postaci te to skutek pomyłkowego zastąpienia liter „ę” i „e” w formie biernika liczby pojedynczej (*zięmie* ≥ *zięmie*). Wtórnie unosowione formy biernika liczby pojedynczej rzeczownika *ziemia* zostały, co prawda, poświadczone również w *Cresc*₂ z prawidłowo – w odróżnieniu od postaci z *Cresc*₁ – zapisaną końcówką -ę, jednak ich status interpretacyjny również pozostaje niejasny: są one pod względem składkowym odosobnione (składka Ee), ponadto charakteryzuje je identyczna, szczególna pozycja wersowa: *zię*=|*mię* (kolumny 626, 628)³². Pozostałe zapisy wtórnej nosowości poświadczone w *Cresc*₁ nie budzą już wątpliwości – dwa zapisy typu „ą” +*NM*, oba zlokalizowane w składce Q, wystąpiły bowiem w formach, które pojawiają się również z oznaczeniem nosowości w *Cresc*₂: *Cresc*₁ –

³² Szczegółowa interpretacja tych zapisów została zaprezentowana w dalszej części podrzędnego rozdziału czwartego.

dębianki 363, *by* [...] *łmały fie* 375 (*Cresc*₂ – *dębiankami* 462, *fie* [...] *łmały* 435, *fie złmie* 435; leksemy *łmacć* i *łmacć się* zostały zapisane z oznaczeniem nosowości [a] również w innych tekstach XVI-wiecznych³³)³⁴.

Tabela 3. Oznaczenia typu „ę” „ą”+NM w *Cresc*₁ – dystrybucja składkowa

składka	[e]+N		[e]+M		[a]+N		[a]+M		razem			
	„ę”	„e”	„ę”	„e”	„ą”	„a”	„ą”	„a”	„ę”	„e”	„ą”	„a”
A	–	109	–	195	–	167	–	114	–	304	–	281
B	–	111	1	161	–	179	–	116	1	272	–	295
C	–	241	1	184	–	126	–	102	1	425	–	228
D	–	172	–	297	–	210	–	107	–	469	–	317
E	–	234	–	233	–	209	–	127	–	467	–	336
F	–	181	–	226	–	136	–	123	–	407	–	259
G	–	178	–	178	–	131	–	83	–	356	–	214
H	–	141	–	188	–	189	–	84	–	329	–	273
I	–	146	–	209	–	202	–	68	–	355	–	270
K	–	167	–	161	–	189	–	58	–	328	–	247
L	–	132	–	148	–	144	–	67	–	280	–	211
M	–	146	–	159	–	136	–	42	–	305	–	178
N	–	128	–	198	–	162	–	71	–	326	–	233
O	–	95	–	130	–	215	–	94	–	225	–	309
P	–	93	–	150	–	147	–	96	–	243	–	243
Q	–	121	–	192	1	182	1	106	–	313	2	288

W *Cresc*₂ zapisy „ę”, „ą” w miejscu samogłosek ustnych [e], [a] przed spółgłoskami nosowymi mają wyraźnie ograniczoną dystrybucję tekstową (zob. tabela 4). Główne ich skupisko obejmuje 7 pierwszych składek tej części tekstu, a więc składowki R–Z (R – 1 raz, S – 6 razy, T – 26 razy, U – 24 razy, X – 77 razy,

³³ 12 razy, m.in. w *OrzRozm*, *OrzQuin*, *Leop*, *GlabGad* (zob. *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1–36, Wrocław 1966 – Warszawa 2012; dalej skrót: *SXVI*). Zapisy takie dotyczą również leksemów *łamanie* i *łamany*.

³⁴ Zauważyć jednak należy, że leksem *dębianka* wystąpił jeszcze 2 razy w *Cresc*₂ w zapisie bez oznaczonej nosowości: *Dębiankami*, *dęblanki* 463; leksem *łmacć (się)* i *łmacać (się)* w całym tekście wystąpiły jeszcze 16 razy w zapisach bez oznaczonej nosowości: *by fie* [...] *złamały* 637, *łamał* 55, *łamią* 55, *łamie* 161, 180, 241, 243, 279, 291, 415, R8v, *fie* [...] *łamały* 380, *fie* [...] *łamały* 690–691, *fie łamią* 383a, *złamać* 189, 191.

Y – 50 razy, Z – 11 razy). Szczególnie wysoki pułap poświadczeń tych postaci graficznych wystąpił w dwóch sąsiadujących składkach X i Y (w obu odsetek oznaczeń wtórnej nosowości przed spółgłoskami nosowymi wynosi 14%). Poza składkami R–Z postaci z oznaczoną nieetymologiczną nosowością są sporadyczne i odosobnione – poświadczone zostały w składkach: Ee (3 razy), Gg (1 raz), Hh (1 raz) i [0]C (1 raz).

Tabela 4. Oznaczenia typu „ę” „ą”+NM w *Cresc*₂ – dystrybucja składkowa

składka	[e]+N		[e]+M		[a]+N		[a]+M		razem			
	„ę”	„e”	„ę”	„e”	„ą”	„a”	„ą”	„a”	„ę”	„e”	„ą”	„a”
R	–	117	1	167	–	177	–	90	1	284	–	267
S	2	167	2	197	2	187	–	70	4	364	2	257
T	7	120	18	168	–	166	1	105	25	288	1	271
U	4	78	18	87	1	118	1	55	22	165	2	173
X	19	92	58	114	–	176	–	108	77	206	–	284
Y	11	135	39	182	–	192	–	84	50	317	–	276
Z	–	171	11	237	–	189	–	83	11	408	–	272
Aa	–	91	–	163	–	170	–	125	–	254	–	295
Bb	–	65	–	65	–	82	–	78	–	130	–	160
Cc	–	67	–	82	–	70	–	90	–	149	–	160
Dd	–	61	–	95	–	75	–	40	–	156	–	115
Ee	1	55	2	125	–	49	–	101	3	180	–	150
Ff	–	42	–	109	–	88	–	102	–	151	–	190
Gg	–	146	1	147	–	141	–	54	1	293	–	195
Hh	–	79	1	130	–	136	–	73	1	209	–	209
Ii	–	116	–	88	–	139	–	52	–	204	–	191
[0]A	–	36	–	62	–	75	–	28	–	98	–	103
[0]B	–	104	–	93	–	153	–	47	–	197	–	200
[0]C	–	31	1	31	–	68	–	31	1	62	–	99

Szczegółowa analiza wariantów typu „ę”+M zapisanych w *Cresc*₂ dowodzi, że są to prawie wyłącznie poświadczenia zlokalizowane w końcówce narzędnika liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju męskiego i nijakiego, a także w skostniałych końcówkach narzędnika w przysłówkach *społem* i *zarazem* oraz w partykule *owszem* (-em – 149 razy: rodzaj męski – 103 razy, rodzaj nijaki – 23 razy; *społem*, *zarazem*: 13 razy; *owszem* – 10 razy). Te spetryfiko-

wane zapisy wystąpiły wyłącznie w składkach R–Z (głównie w T–Z). Pozostałe przypadki wtórnego „ę” w pozycji przed *M* są odosobnione zarówno pod względem leksemowym, jak i pod względem składkowej lokalizacji. Zawierają one trzy zapisy: jednokrotnie notowana postać spójnika *bowiem* (szp. 655, skł. Gg) oraz dwukrotnie poświadczona (wyłącznie w składce Ee, w której – co ważne – nie odnotowano innych zapisów typu „ę”+NM czy „ą”+NM) forma *ziemię* (626 i 628). Szczególnie interesujące są zapisy tej ostatniej postaci graficznej – oba wystąpiły bardzo blisko siebie (w odstępach dwóch szpalt) i, co ważniejsze, w pozycji międzywersowej, tuż przed znakiem dzielenia wyrazu (*zię=|mię*). Wyjątkowość tej pozycji podkreśla fakt, iż w owej składce postać biernika *ziemię* (czyli bez oznaczenia wtórnej nosowości) wystąpiła osiem razy, zawsze w pozycji innej niż międzywersowa (*w ziemię* 625, 628, 629, 630; *na ziemię* 626 – a więc również w tych samych szpaltach, w których w bierniku tego leksemu oznaczono wtórną nosowość). Wydaje się, że te zapisy to postaci mylnie zinterpretowane przez zecera (a może korektora). W obu przypadkach forma biernika *ziemię* wystąpiła w połączeniu z przyimkiem *z*, co skutkowało pojawieniem się w sąsiedztwie podziału wyrazu zapisów niejednoznacznych: *w zię=|mię* – początek dowolnej formy od czasownika *wzjąć* (z oddzielną pisownią przedrostka, co w *Cresc* zdarza się często) i – w następnym wersie – postać przyimka *mię* z samogłoską nosową. Zbieżność tych zapisów z granicą wiersza jest wymowna – podkreślić należy, że rola pozycji międzywierszowej w specyficznym graficznym ukształtowaniu zlokalizowanych w niej form wyrazowych nie jest w *Cresc* (a być może też i w innych tekstach drukowanych z tego okresu) zjawiskiem odosobnionym³⁵; fakt ten jest dodatkowym silnym argumentem dowodzącym odmiennej, niefonetycznej motywacji tych zapisów.

Jednoznaczne interpretacyjnie są natomiast poświadczane również tylko w *Cresc*₂ zapisy typu „ę”+N – prócz dwóch przypadków grupę tę tworzą masowe zapisy zlokalizowane w leksemach: *jedę*n (mianownik i biernik liczby pojedynczej rodzaju męskiego, 10 razy) i *tę*n(że) (mianownik i biernik liczby pojedynczej rodzaju męskiego, 31 razy). Pozostałe zapisy to odosobnione formy: *wę*n ‘w+on’ (szp. 492, skł. X) i *wię*źnienie (szp. 630, skł. Ee), *kamię*niŹstym (szp. 448, skł. T).

Wśród sporadycznie poświadczanych w *Cresc*₂ zapisów typu „ą”+NM dwa są zupełnie odosobnione: *zaftą*nowiona 406, *obkła*dania 409 (składka R). Pozostałe zapisy z tej grupy poświadczane są również w *Cresc*₁ (*dę*biąnkami 462,

³⁵ Por. uwagi o zapisach typu *nih|*, *krainah|* oraz *al=|bo* w: M. Osiewicz, *Wpływ zecera...*, s. 68–74, a także uwagi o rzadkim sposobie zapisywania fonemu /j/ w pozycji przedspółgłoskowej (typu *przej|muie*, *swoj|ki*) w: idem, *Wariantywność graficzna...*, s. 168.

fie [...] *łmały* 435, *fie złmie* 435), a także w innych tekstach XVI-wiecznych (zob. wyżej).

Z powyższej analizy wynika, że grupę zapisów bezspornie dokumentujących zjawisko oznaczania wtórnej nosowości stanowią w zasadzie wyłącznie liczne, zgramatyzowane (końcówka narzędnika liczby pojedynczej rzeczowników rodzaju męskiego i nijakiego *-em*, również w skostniałych formach przysłówkowych *społem*, *zarazem* i w partykule *owszem*) i zleksykalizowane (forma mianownika liczby pojedynczej rodzaju męskiego zaimka *ten*, forma mianownika i biernika liczby pojedynczej rodzaju męskiego liczebnika *jeden*) formy poświadczane w składkach R–Z. Poza tymi lokalizacjami oznaczenia wtórnej nosowości są rzadkie, w dodatku zlokalizowane w zupełnie innych partiach tekstu (składki Q, Ee, Gg, Hh i [0]C, w których, rzecz jasna, są zupełnie odosobnionymi oznaczeniami tego typu). Z analizy frekwencyjnej (zob. tabela 5) wynika, że dystrybucja oznaczeń wtórnej nosowości jest w tych czterech lokalizacjach morfologicznych w zasadzie zbieżna: we wszystkich najwyższy pułap poświadczeń analizowanych zapisów wystąpił w składce X (*-em*: „ę” 47 razy // „e” 22 razy; *społem*, *zarazem*, *owszem*: „e” 11 razy // „ę” 2 razy; *ten(że)*: „e” 11 razy // „ę” 1 raz; *jeden*: „e” 7 razy // „ę” 3 razy). Warto zauważyć, że wysoki poziom zapisów z oznaczoną nosowością charakterystyczny jest dla większości tych grup morfologicznych (prócz formy *jeden* i – częściowo – leksemów *społem*, *zarazem*, *owszem*), również w składkach U i Y obustronnie sąsiadujących ze składką X (U – *-em*: „ę” 17 razy // „e” 18 razy; *społem*, *zarazem*, *owszem*: „e” 7 razy // „ę” 2 razy; *ten(że)*: „e” 4 razy // „ę” 3 razy; Y – *-em*: „e” 33 razy // „ę” 43 razy; *ten(że)*: „e” 8 razy // „ę” 8 razy), z czego wynika, że omawiane zjawisko nie pojawia się w tekście od razu w pełnej, frekwencyjnie stałej postaci, lecz stopniowo narasta, a po osiągnięciu punktu kulminacyjnego – stopniowo zanika. Odstępstwa od tej zasady dotyczą formy *jeden* i skostniałej końcówki narzędnika w leksemach *społem*, *zarazem*, *owszem* – forma *jedem* wystąpiła tylko w składkach X i Y, zaś formy *społem*, *zarazem*, *owszem* są w mniejszości już w składce Y („ę” 3 razy // „e” 10 razy).

Zwraca uwagę fakt, iż w składkach R i S omawiane zapisy pojawiają się jeszcze bardzo rzadko (R – 1 raz, S – 4 razy). Ostatecznie zatem początku obszaru poświadczającego masowe zapisy wtórnej nosowości upatrywać należy w składce T; obszar ten ciągnie się do składki Z włącznie.

Tabela 5. Spetryfikowane oznaczenia wtórnej nosowości w *Cresc*₂ – dystrybucja składkowa

składka	-em (rzecz.)		społem, zarazem, owszem		ten(że)		jeden		razem		razem %	
	„ę”	„e”	„ę”	„e”	„ę”	„e”	„ę”	„e”	„ę”	„e”	„ę”	„e”
R	1	47	–	10	–	3	–	4	1	64	2	98
S	2	69	–	8	2	7	–	2	4	86	4	96
T	17	29	2	11	6	6	–	7	25	53	32	68
U	16	9	2	2	4	–	–	6	22	17	56	44
X	47	22	11	2	11	1	7	3	76	28	73	27
Y	33	22	6	10	8	2	3	5	50	39	56	44
Z	9	114	2	7	–	8	–	1	11	130	8	92
Aa	–	45	–	6	–	3	–	–	–	54	–	100

Ciekawych obserwacji dostarcza analiza szpaltowej dystrybucji zapisów wtórnej nosowości poświadczonych w jedynym obszarze tekstowym charakteryzującym się ciągłością wystąpień omawianych zapisów – w składkach S–Z (zob. tabela 6 i tabela 7). Wynika z niej, że masowe skupiska oznaczeń wtórnej nosowości występują od szpalty 430 (czyli od pierwszej szpalty składki S) do szpalty 531 (siódma kolumna składki Z). Jak wiadomo z zestawienia pokazującego dystrybucję składkową omawianych form (zob. tabela 5), rozkład wariantów nie jest w tych składkach jednolity. W składkach T i U z rzadka tworzą one większe skupiska. Na uwagę zasługują w nich tylko dwa obszary: w szpaltach 434–438 (pięć kolumn w składce T, pojedyncze i podwójne poświadczenia) oraz w szpaltach 469–472 (cztery kolumny składki U, wyłącznie pojedyncze poświadczenia). Zmiana dynamiki poświadczeń następuje od pierwszej szpalty składki X i trwa do jej ostatniej kolumny. Obszar ten odznacza się niespotykaną w żadnej innej składce szpaltową ciągłością liczyń, w większości przeważających nad kontekstem nieznalizowanym wystąpień wariantu graficznego „ę”+NM. Ciągłość ta przerwana została tylko w dwóch kolumnach: 484 i 491. Na uwagę zasługuje również to, iż od szpalty 486 (dziewiąta szpalta składki X) poświadczenia wtórnej nosowości stają się liczniejsze – w niektórych kolumnach dochodzą do 6, 7, 8, a nawet 9 poświadczeń (pod tym względem szczególnie wyróżniają się szpalty: 500, 504 i 524). Taki stan kończy się wraz z ostatnią szpaltą składki X (kolumna 501). Składka Y charakteryzuje się znacznie mniejszą intensywnością poświadczania form znalizowanych – dotyczy to zwłaszcza ciągłości ich występowania. W składce tej bowiem nadal pojawiają

się stosunkowo liczne oznaczenia wtórnej nosowości w obrębie pojedynczych szpalt. Szczególnie wyróżniają się pod tym względem dwie ostatnie kolumny tej składki, 523 i 524, poświadczające – odpowiednio – 6 i 9 postaci znazalizowanych; są to niemal wyłącznie (prócz jednej formy – *tęn*, szp. 524) wtórnie unosowane postaci rzeczownikowej końcówki narzędnika liczby pojedynczej *-ęm*. Stan taki trwa aż do końca obszaru poświadczającego liczniejsze i zwarte wystąpienia tego zjawiska graficznego, czyli do szpalty 531 (siódmej kolumny składki Z).

Tabela 6. Spetryfikowane oznaczenia wtórnej nosowości – dystrybucja szpaltowa, składki S–U

„i”	„y”	szp.	skł.	„i”	„y”	szp.	skł.	„i”	„y”	szp.	skł.
–	9	406	S1	3	8	430	T1	–	1	454	U1
–	3	407	S1	–	–	431	T1	5	–	455	U1
–	5	408	S1	2	1	432	T1	–	1	456	U1
–	4	409	S1	–	1	433	T1	1	1	457	U1
–	3	410	S2	1	–	434	T2	–	–	458	U2
–	1	411	S2	1	1	435	T2	1	1	459	U2
–	3	412	S2	2	4	436	T2	2	3	460	U2
–	7	413	S2	2	3	437	T2	–	1	461	U2
–	1	414	S3	2	2	438	T3	–	–	462	U3
–	5	415	S3	–	7	439	T3	3	1	463	U3
–	2	416	S3	–	3	440	T3	–	–	464	U3
–	4	417	S3	–	3	441	T3	–	1	465	U3
–	6	418	S4	–	2	442	T4	2	2	466	U4
–	2	419	S4	–	7	443	T4	2	–	467	U4
–	2	420	S4	2	3	444	T4	–	–	468	U4
–	3	421	S4	3	1	445	T4	1	1	469	U4
–	7	422	S5	–	–	446	T5	1	3	470	U5
2	5	423	S5	–	–	447	T5	1	1	471	U5
–	1	424	S5	3	1	448	T5	1	–	472	U5
–	1	425	S5	3	3	449	T5	–	–	473	U5
–	1	426	S6	–	1	450	T6	–	–	474	U6
–	6	427	S6	1	1	451	T6	2	–	475	U6
2	4	428	S6	–	–	452	T6	–	–	476	U6
–	1	429	S6	–	1	453	T6	–	–	477	U6

Tabela 7. Spetryfikowane oznaczenia wtórnej nosowości – dystrybucja szpaltowa, składki X–Z

„i”	„y”	szp.	skł.	„i”	„y”	szp.	skł.	„i”	„y”	szp.	skł.
1	–	478	X1	–	1	502	Y1	2	–	525	Z1
2	1	479	X1	–	6	503	Y1	2	4	526	Z1
5	4	480	X1	–	8	504	Y1	–	10	527	Z1
2	–	481	X1	2	2	505	Y1	–	6	528	Z1
1	1	482	X2	4	2	506	Y2	1	7	529	Z2
2	–	483	X2	–	1	507	Y2	2	4	530	Z2
–	–	484	X2	–	1	508	Y2	4	–	531	Z2
1	1	485	X2	–	1	509	Y2	–	5	532	Z2
4	–	486	X3	–	4	510	Y3	–	4	533	Z3
3	–	487	X3	4	1	511	Y3	–	7	534	Z3
5	1	488	X3	–	2	512	Y3	–	10	535	Z3
3	2	489	X3	–	5	513	Y3	–	12	536	Z3
2	3	490	X4	–	2	514	Y4	–	13	537	Z4
–	1	491	X4	4	1	515	Y4	–	8	538	Z4
4	3	492	X4	3	1	516	Y4	–	5	539	Z4
7	1	493	X4	2	–	517	Y4	–	12	540	Z4
7	1	494	X5	–	2	517a	Y5	–	1	541	Z5
2	3	495	X5	4	–	518	Y5	–	3	542	Z5
1	2	496	X5	2	1	519	Y5	–	–	543	Z5
4	–	497	X5	–	–	520	Y5	–	2	544	Z5
3	–	498	X6	–	3	521	Y6	–	5	545	Z6
2	2	499	X6	2	2	522	Y6	–	6	546	Z6
9	–	500	X6	6	2	523	Y6	–	2	547	Z6
6	2	501	X6	9	1	524	Y6	–	4	548	Z6

4. Oznaczanie wtórnej nosowości w *Cresc* – wnioski

4.1. Stopień i zakres tekstowego zróżnicowania zjawiska

Przeprowadzona analiza upoważnia do wyodrębniania w *Cresc* sześciu obszarów tekstowych różniących się oznaczaniem samogłoski ustnej [e] w pozycji przed spółgłoskami nosowymi w czterech kategoriach morfologicznych: rzeczownikowej końcówce narzędnika liczby pojedynczej *-em*, przy-

słówkach *owszem*, *społem*, *zarazem* i formach *ten* oraz *jeden* (z uwagi na to, że wszystkie one tworzą zwarty obszar poświadczeń, w zestawieniu podsumowującym potraktowano je łącznie, bez wyodrębniania danych dla poszczególnych kategorii – zob. tabela 8).

Tabela 8. Stopień i zakres tekstowego zróżnicowania spetryfikowanych oznaczeń wtórnej nosowości w *Cresc*

	wartości bezwzględne		$D\%$
	„e”+NM	„e”+NM	
<i>Cresc</i> ₁₋₄₂₉	5 (0,4%)	1307 (99,6%) ^{PN}	39,6
<i>Cresc</i> ₄₃₀₋₄₇₇	47 (40%)	70 (60%) ^{WN}	27,0
<i>Cresc</i> ₄₇₈₋₄₈₅	14 (67%) ^{WN}	7 (33%)	8,0
<i>Cresc</i> ₄₈₆₋₅₀₁	62 (75%) ^{NN}	21 (25%)	32,0
<i>Cresc</i> ₅₀₂₋₅₃₁	53 (43%)	79 (57%) ^{WN}	42,7
<i>Cresc</i> _{532-R10v}	2 (0,3%)	645 (99,7%) ^{PN}	
$\bar{x}D\%$			13,9

Rozwiązanie skrótów użytych w tabeli: $D\%$ – odsetkowy dystans między wariantami należącymi do obszarów o zróżnicowanych pułapach ich poświadczeń; $\bar{x}(D\%)$ – średnia arytmetyczna odsetkowego dystansu między wariantami należącymi do obszarów o zróżnicowanych pułapach ich poświadczeń.

Na podstawie danych zawartych w tabeli 8 można wnioskować, że stopień dyferencjacji tekstowej poświadczanego w *Cresc* zjawiska oznaczania wtórnej nosowości był dość duży. Dystrybucję form typu *ogniem*, *owszem*, *społem*, *zarazem*, *tę*, *jeden* cechuje wysoka liczba kontrastów (pięć granic tekstowych). Są one pod względem charakterystyki odsetkowej dość zróżnicowane, choć przeważają wśród nich granice tekstowe o znacznej dyferencjacji rozmieszczenia analizowanych postaci fonetycznych. Wartość średnią ($\bar{x} D\% = 13,9$) zaniża dystans odsetkowy charakteryzujący granicę 485/486, cechujący się najmniejszą wartością (8,0). Reszta kontrastów odznacza się znacznie wyższymi dystansami procentowymi (po wyłączeniu z zestawienia granicy 485/486 wartość wskaźnika średniego wzrasta do 35,3%). Najwyraźniejsze różnice

zaznaczyły się w przypadku dwóch skrajnych granic tekstowych oddzielających cały obszar licznych poświadczeń wtórnej nosowości od okalających go obszarów niedokumentujących takich zapisów (granice: 429/430 – $\bar{x}D\% = 39,6$; 531/532 – $\bar{x}D\% = 42,7$). W zdecydowany sposób zaznaczyły się również granice wyodrębniające zawierający się w całej składce X obszar najliczniejszych wystąpień form wtórnie znalizowanych (granice: 477/478 – $\bar{x}D\% = 27,0$; 501/502 – $\bar{x}D\% = 32,0$).

Z porównania zaznaczających się w dystrybucji form wtórnie unosowionych kontrastów tekstowych z pozostałymi podziałami określanymi przez inne zjawiska, tak graficzne, jak i fonetyczne, wynika, że w większości przypadków pozostają one niezależne. Zbieżność lokalizacyjna zaznaczyła się tylko w przypadku dwóch granic tekstowych: 429/430 (tworzą ją trzy różnice w zakresie oznaczania fonemu /s/ o łącznym dystansie $\sum D\% = 31,7$) oraz 485/486 (w zakresie grafii lokalizacja granicy tekstowej jest przesunięta o jedną szpaltę do przodu: 486/487; tworzy ją pięć różnic w zakresie oznaczania fonemu /s/ o łącznym dystansie $\sum D\% = 83,4$). Zwraca uwagę fakt, iż nie są to granice o wysokim poziomie istotności zróżnicowania graficznego (niektóre granice wyodrębnione na podstawie zróżnicowanej ekstensji tekstowej zjawisk graficznych osiągają łączny dystans odsetkowy rzędu kilkuset procent³⁶); granica tekstowa przypadająca między szpaltami 485/486 jest też niewielka w przypadku zjawiska oznaczania wtórnej nosowości ($\sum D\% = 8,0$). Trudno jednak uznać ujawnione zbieżności w dyferencjacji tekstowej tych dwóch zjawisk – oznaczania fonemu /s/ i oznaczania wtórnej nosowości – za dzieło przypadku. Pozostałe dyferencjacje charakteryzujące dystrybucję wariantów z wtórną nosowością nie pokrywają się nawet w przybliżonym stopniu z podziałem określonym na podstawie analizy pozostałych zjawisk graficznych i językowych.

W dystrybucji analizowanych form nie zaznaczyła się granica tekstowa ustanowiona przez Piekarskiego (przebiegająca między szpaltami 384/381a). Nie należy jednak zapominać o tym, że wszystkie masowe wystąpienia form z wtórną nosowością poświadczone zostały w *Cresc*₂, a więc w obszarze wyznaczonym przez tego badacza. Jest to słaba przesłanka argumentująca na korzyść wspomnianej hipotezy³⁷, jednak w ostatecznym wnioskowaniu (uwzględniającym wyniki wielu rozproszonych analiz szczegółowych dyferencjacji tekstowej zjawisk graficznych i językowych poświadczonych w *Cresc*) należy koniecznie wziąć ją pod uwagę.

³⁶ Zob. M. Osiewicz, *Wariantywność graficzna...*, s. 347, tabela 2.3.

³⁷ Argumentem mocno przemawiającym na korzyść tej hipotezy byłby np. taki rozkład oznaczeń wtórnej nosowości, który rozpoczynałby się od szpalty przypadającej zaraz po granicy wyznaczonej przez Piekarskiego, czyli od szpalty 381a.

4.2. Wpływ zecera

Zbieżność granic tekstowych występowania omawianego zjawiska z podziałem tekstu na składki zaznaczyła się aż trzykrotnie: 429/430 (granica między składkami S i T), 477/478 (granica między składkami U i X) i 501/502 (granica między składkami X i Y). Wnioskować zatem trzeba, że zależność zjawiska oznaczania wtórnej nosowości w *Cresc* od czynnika zecerskiego była znaczna. Świadczy o tym nie tylko fakt, iż większość (trzy z pięciu) wyłonionych podziałów tekstowych jest zbieżna z odzecerskim podziałem tekstu na składki, ale również to, że każdy z nich charakteryzuje się znacznym dystansem odsetkowym: 429/430 – $\Sigma D\% = 39,6$; 477/478 – $\Sigma D\% = 27,0$; 501/502 – $\Sigma D\% = 32,0$.

4.3. Stopień znormalizowania oznaczeń wtórnej nosowości w *Cresc* na tle innych zabytków z pierwszej połowy XVI wieku

Z zestawienia frekwencyjnego wystąpień spetryfikowanych oznaczeń wtórnej nosowości w poszczególnych częściach *Cresc* wynika, że pod względem stopnia znormalizowania wtórnych wariantów wyróżniają się dwa sąsiadujące obszary tekstowe: *Cresc*_{478–485} i *Cresc*_{486–501}. Obejmują one w całości składkę X oraz charakteryzują się, odpowiednio, stanem wstępnej i niepełnej normalizacji. Pułap wystąpień takich skostniałych zapisów jest stosunkowo wysoki również w *Cresc*_{430–477} i *Cresc*_{502–531}, gdzie osiąga poziom 40 i 43% poświadczeń (a więc zbliżający się do średniej rozwojowej). Z danych zawartych w opracowaniach innych tekstów drukowanych z pierwszej połowy XVI wieku wynika, że w omawianym zakresie wyszczególnione fragmenty *Cresc* charakteryzują się wyjątkowością. Form tego typu nie odnotowano ani w paleotypach z lat 1521–1522³⁸, ani w tekstach Andrzeja Glabera z Kobyłina³⁹; nie wspominają o nich również autorzy opracowań dotyczących polszczyzny: rozmówek polsko-niemieckich z 1539 roku⁴⁰, polskiego przekładu komedii Terencjusza autorstwa Mikołaja z Kęt⁴¹, a także XVI-wiecznych edycji słownika Murmeliusza⁴². Tezę tę potwierdza przegląd materiału zawartego w *SXVI*: grupa rzeczowników męskich i nijakich, przybierających w *Cresc* znalizowaną końcówkę *-em*, w źródłach tego

³⁸ T. Lisowski, *Polszczyzna początku XVI wieku...*, s. 41–118.

³⁹ J. Migdał, *O języku Andrzeja Glabera z Kobyłina...*, s. 39–82.

⁴⁰ Z. Klimek, *Język polski w rozmówkach polsko-niemieckich „Książeczek polskich” z r. 1539*, Wrocław 1978, s. 17–57.

⁴¹ A. Luto-Kamińska, op.cit., s. 19–45.

⁴² Z. Cygal-Krupowa, *Szesnastowieczne edycje „Dictionarii Ioannis Murmellii variarum rerum...”*. Część I. Uwagi ogólne. *Ortografia, fonetyki, cechy dialektyczne*, Warszawa 1979, s. 44–121.

słownika oznaczona została powszechnie bez nosowości – zapisy znalizowane pojawiają się w nich śladowo (9 razy // -em 7307 razy; 0,1% // 99,9%), w dodatku właściwie tylko w jednym tekście: w Nowym Testamencie Stanisława Murzynowskiego z 1551 roku (8 form: *czasem* 6 razy, *gniewem* 1 raz, *ogniem* 1 raz; jednokrotnie zapis końcówki narzędnika -em poświadczono w słowniku Calepinusa z 1588 roku: *mchem*). Również u Murzynowskiego poświadczone zostały dwa wyjątkowe zapisy leksemu *owszem* z oznaczoną wtórną nosowością (ogółem w źródłach *SXVI* *owszem* 2 razy // *owszem*, *owszém* 2130 razy, 0,1% // 99,9%, w Nowym Testamencie Murzynowskiego – 2 razy // 6 razy, 25% // 75%)⁴³. Znacznie liczniej w tekstach stanowiących podstawę *SXVI* wystąpiły znalizowane oznaczenia form mianownika i biernika rodzaju męskiego liczebnika *jeden* – *jedęn* 26 razy // *jeden* 5312, choć nawet w tym przypadku zapisy z wtórną nosowością stanowią zaledwie ułamek wszystkich wystąpień leksemu (0,5%)⁴⁴.

Wysoki pułap oznaczeń wtórnej nosowości w *Księgach* nie jest jednak zupełnie odosobniony. Zapisy takie nie mają, co prawda, masowych poświadczeń w tekstach drukowanych, są jednak znane tekstom rękopiśmiennym z tego okresu. Na podstawie analizy przeprowadzonej na materiale językowym poświadczonym w listach polskich z lat 1525–1550⁴⁵ wnioskować można nawet o znacznie szerszym niż w *Cresc* zasięgu tego zjawiska w polszczyźnie rękopiśmiennej pierwszej połowy XVI wieku⁴⁶. Wśród 232 przebadanych pod tym kątem listów wtórna nosowość oznaczona została w 29 tekstach (12,5%), osiągając w nich pułap aż 27% zapisów omawianego kontekstu. Odsetka tego nie należy jednak odnosić do wszystkich tekstów, jest on bowiem zawyżany przez unosowione postaci poświadczane w listach Stanisława Koszuckiego⁴⁷, w których zapisy takie osiągają liczbę 724 poświadczeń. Stanowi to 48% wystą-

⁴³ Na wyjątkowy w porównaniu z innymi drukami z tego okresu charakter zjawiska wtórnej nosowości w tekstach Stanisława Murzynowskiego zwracał już uwagę Stanisław Rospond (op. cit., s. 89, 90).

⁴⁴ Niestety, w odniesieniu do wtórnie unosowionych postaci liczebnika *jeden* *SXVI* nie podaje lokalizacji.

⁴⁵ Podstawą materiałową tej analizy były 232 listy: 185 listów z pierwszego tomu *Listów polskich z XVI wieku* (red. K. Rymut, t. 1: *Listy z lat 1525–1548 ze zbiorów Władysława Pociechy, Witolda Taszyckiego i Adama Turasiewicza*, Kraków 1998) oraz 47 listów z drugiego ich tomu (t. 2: *Listy z lat 1548–1550 ze zbiorów Władysława Pociechy, Witolda Taszyckiego i Adama Turasiewicza*, Kraków 2001). W skład zbioru listów z tomu drugiego weszły teksty o dającej się ustalić reprezentacji regionalnej, będące najczęściej autografami.

⁴⁶ Zob. M. Osiewicz, *Oddziaływanie spółgłosek nosowych...*, s. 85–89.

⁴⁷ Zob. ibidem, s. 87; A. Stęplewski, M. Osiewicz, *Właściwości językowe listów Stanisława Koszuckiego z pierwszej połowy XVI wieku*, w: „*Studia Językoznawcze. Synchroniczne i Diachroniczne Aspekty Badań Polszczyzny*” 2004, t. 3, s. 371.

pień kontekstu [e] // [a]+N, a po ograniczeniu obserwacji do częstszego w tych listach oznaczania nazalizacji ustnego [e] w tej pozycji odsetek wystąpień zapisów z wtórną nosowością osiągnie niespotykany w żadnych innych tekstach z tego okresu pułap 65%. Podkreślić przy tym należy, że w korespondencji Koszuckiego zjawisko to ma charakter żywy, tzn. nieskostniały: zapisy tego typu obejmują w niej w tym samym stopniu samogłoskę [e] i samogłoskę [a], tak w pozycji wewnątrzwyrazowej, jak i międzywyrazowej; w obrębie poszczególnych typów kontekstów brak jest wyraźnie zaznaczających się kategorii gramatycznych czy leksykalnych preferujących ten typ oznaczeń⁴⁸. Zwraca jednak uwagę, że Koszucki oznacza wtórną nosowość również w większości tych kategorii leksykalnych i gramatycznych⁴⁹, w których została ona masowo oznaczona w *Cresc*: rzeczownikowa końcówka narzędnika *-em* 35 razy // *-em* 64 razy (35% // 65%), *ten* 19 razy // *ten* 29 razy (40% // 60%), *owszem* 5 razy // *owszem* 3 razy (62,5% // 37,5%), *jedem* 2 razy // *jeden* 2 razy (50% // 50%). We wszystkich przypadkach odsetek form z wtórną nosowością jest wysoki, w przypadku najliczniej poświadczonych kategorii nie osiąga jednak pułapu poświadczanego w składce X *Cresc* (*-em* 68%, *owszem*, *spółem*, *zarazem* 84%, *ten* 92%). Na tym tle stan prezentowany w *Cresc* nadal pozostaje wyjątkowy (wysoki pułap wystąpień, wysoki stopień spetryfikowania zapisów), choć zdaje się nie ulegać wątpliwości fakt, iż w tej części tekstu, która poświadcza oznaczenia wtórnej nosowości, *Cresc* wyraźnie nawiązuje do praktyki pojawiającej się w tekstach rękopiśmiennych tego okresu – pod względem tekstowego zasięgu znacznie ograniczonej, choć zapewne bardziej idiolektalnie niż regionalnie⁵⁰. Czy to cecha językowa jednego z zecerów pracujących przy składce tekstu *Ksiąg*? Trudno na to pytanie odpowiedzieć jednoznacznie; równie dobrze mogła to być cecha języka rękopisu polskiego tłumaczenia tego dzieła, „przepuszczona” przez mniej uważnego składacza.

5. Zakończenie

Przedstawione w niniejszym artykule wyniki badań tekstowego zróżnicowania zjawiska oznaczania wtórnej nosowości antycypacyjnej w *Cresc* potwierdzają wnioski wysunięte na podstawie dotychczasowych analiz tekstowej dyferencjacji poświadczonych w tym tekście innych zjawisk graficznych, a także

⁴⁸ M. Osiewicz, *Oddziaływanie spółgłosek nosowych*, s. 87; A. Stęplewski, M. Osiewicz, *Właściwości językowe*, s. 371–372.

⁴⁹ Uwzględniono zapisy z większości listów Koszuckiego pomieszczonych w drugim tomie *Listów polskich z XVI wieku* (eksцерpowane listy: 315, 316, 320, 323, 328, 358).

⁵⁰ Por. M. Osiewicz, *Oddziaływanie spółgłosek nosowych...*, s. 89.

fonetycznych. Jasno wynika z nich, że kształt graficzny, a w pewnej mierze również fonetyczny, w dużym stopniu zależny był od organizacji pracy nad składem, przy czym istotną rolę w przypadku *Ksiąg* odgrywał zapewne rozmiar tekstu (94 arkusze), który sugeruje, że przy jego formowaniu pracowało kilku zecerów⁵¹. To właśnie podziałowi tekstu na części opracowywane przez różnych zecerów (lub zespoły zecerskie) przypisywać należy brak ciągłości poświadczanych w tekście zjawisk graficznych i fonetycznych. Oznacza to jednak, że w pewnym istotnym zakresie graficzna i fonetyczna norma tekstowa tego okresu w dużej mierze zależna była od preferencji zecerów – różnice w tym względzie, zachodzące między poszczególnymi, wyłonionymi w wyniku przeprowadzonych analiz obszarami tekstowymi, niejednokrotnie są znaczne. Zwraca uwagę też fakt, iż wyłonione granice tekstowe nie układają się w system delimitacji ściśle się pokrywających – tworzą one raczej mozaikę licznych, w dużej mierze rozbieżnych pod względem lokalizacyjnym kontrastów dystrybucyjnych. Dotychczasowe badania wariantywności graficznej i fonetycznej *Ksiąg* w sposób jednoznaczny ukazują potrzebę uwzględniania podczas analiz tego typu oboczności tekstowego zróżnicowania poszczególnych opozycji – wyciąganie wniosków z ich sumarycznego zestawienia nie może być uznane za miarodajne. Czy regułę tę stosować należy do wszystkich tekstów drukowanych z tego okresu, czy też jest ona adekwatna wyłącznie w odniesieniu do *Ksiąg*? Na to pytanie odpowie tylko analiza tekstowego zróżnicowania zjawisk graficznych i językowych poświadczonych w innych drukach XVI-wiecznych.

Marek Osiewicz

Secondary Anticipatory Nasality in *Księgi o gospodarstwie* by Piotr Krescentyn from 1549

The article is a continuation of research concerning textual differences of the distribution of variant graphic and phonetic forms in the first Polish-language edition of *Księgi o gospodarstwie* by Piotr Krescentyn (Helena Unglerowa, 1549). The analysis comprised the markings of the secondary anticipatory nasality. The article proposes a graphic interpretation of this phenomenon. Such interpretation results from the recognition as common a phenomenon of nasalization of labial vowels before nasal consonants. Different distribution of the studied forms in the text proved significant – it revealed not only the segmentation of text already known from previous analyses (graphic and phonetic – boundaries 429/430 and 485/486), but also three new, pre-

⁵¹ Szczegółowo problem ten omówiony został w: M. Osiewicz, *Wariantywność graficzna...*, s. 35–36, przyp. 14 i 15.

viously unknown text boundaries running between columns 477/478, 501/502 and 531/532. The convergence of the separated boundaries with a division of text into typesets was confirmed three times. This attests to a strong dependence of the discussed phenomenon on the type-setting factor. A comparative analysis demonstrated that as far as marking the secondary nasality is concerned, *Księgi* bear witness of the condition unknown in other prints from this period, which is closer to some 16th-century manuscripts, especially the letters of Stanisław Koszucki.

KEYWORDS: Polish language of the 16th century, 16th-century prints, linguistic variance, linguistic norm, historical graphy, historical phonetics.

dr hab. Marek Osiewicz – Zakład Lingwistyki Antropologicznej, Instytut Filologii Polskiej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; specjalizacja: historia języka polskiego; zainteresowania naukowe: polszczyzna pierwszej połowy XVI wieku, grafia, fonetyka, fonologia i morfologia historyczna, metodologia badań językoznawczych.